

การศึกษาเปรียบเทียบพัฒนาการการเกิดนิกายในพระพุทธศาสนา
และศาสนาพราหมณ์-ฮินดู
A Comparative Study of the Evolution of Sects in Buddhism
and Brahmanism-Hinduism

¹พระมหาสมควร รวิณฺโณ (นรชาญ), ²แสวง นิลนามะ
และ ³คงสฤษฏ์ แพงทรัพย์

¹Phramaha Somkuon Raviwanno (Narachan)

²Sawaeng Nilnama and ³Khongsaris Pangthrap

^{1,2,3}คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

^{1,2,3}Faculty of Buddhism Mahachulalongkornrajavidyalaya University.

¹Corresponding Author's Email: somkounnarachan@gmail.com

Received: May 11, 2026; Revised: June 22, 2026; Accepted: August 15, 2026

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ 1) ศึกษาพัฒนาการการเกิดนิกายในพระพุทธศาสนา 2) ศึกษาพัฒนาการการเกิดนิกายในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู และ 3) เปรียบเทียบพัฒนาการการเกิดนิกายในทั้งสองศาสนา การวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร โดยศึกษาข้อมูลจากพระไตรปิฎก คัมภีร์ศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ตลอดจนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง แล้วนำมาวิเคราะห์เชิงพรรณนาและเชิงเปรียบเทียบ ผลการศึกษาพบว่า 1) การเกิดนิกายในพระพุทธศาสนาเป็นผลจากความเปลี่ยนแปลงทางสังคม ประวัติศาสตร์ และความเห็นต่างด้านพระธรรมวินัยภายในคณะสงฆ์ รวมถึงอิทธิพลทางวัฒนธรรมและการเมือง ส่งผลให้เกิดนิกายสำคัญ ได้แก่ เถรวาท มหาสังฆิกะ และพัฒนาการสู่มหายาน แม้แต่นิกายจะมีแนวคิดและรูปแบบการปฏิบัติแตกต่างกัน แต่ยังคงตั้งอยู่บนหลักธรรมร่วมสำคัญ เช่น อริยสัจ 4 และปฏิจจสมุปบาท 2) ศาสนาพราหมณ์-ฮินดูมีพัฒนาการจากความเชื่อของชนอารยันสู่ระบบพราหมณ์และศาสนาฮินดู โดยไม่มีศาสดากลางและมีลักษณะเปิดรับความหลากหลายทางความเชื่อ จึงก่อให้เกิดนิกายสำคัญ ได้แก่ ไวษณพ ไศวะ ศักติ และสมารตะ ซึ่งสะท้อนลักษณะพหุนิยมทางศาสนาอย่างชัดเจน 3) ผลการเปรียบเทียบพบว่า ทั้งสองศาสนามีปัจจัยการเกิดนิกายจากความแตกต่างด้านความเชื่อ การตีความคำสอน และบริบททางสังคมเหมือนกัน อย่างไรก็ตาม พระพุทธศาสนามีการแตกนิกายอย่างเป็นระบบภายใต้โครงสร้างองค์กรสงฆ์ ขณะที่ศาสนาพราหมณ์-ฮินดูมีความยืดหยุ่นและเปิดกว้างต่อความหลากหลายมากกว่า ทั้งนี้ พัฒนาการของนิกายในทั้งสองศาสนาสะท้อนถึงพลวัตทางสังคม วัฒนธรรม และความคิดทางศาสนา ซึ่งมีส่วนสำคัญต่อการปรับตัวและการดำรงอยู่ของศาสนาในแต่ละยุคสมัย

คำสำคัญ: พัฒนาการการเกิดนิกาย; พระพุทธศาสนา; ศาสนาพราหมณ์-ฮินดู; พหุนิยมทางศาสนา

Abstract

This research entitled aimed to: 1) study the historical development of sects in Buddhism, 2) examine the evolution of sects in Brahmanism-Hinduism, and 3) compare the sectarian developments in both religions. This study employed documentary research methodology by analyzing data collected from the Buddhist Tripitaka, Brahmanical-Hindu scriptures, related academic documents, and previous research studies through descriptive analysis. The findings revealed that 1) the emergence of sects in Buddhism resulted from social and historical transformations, doctrinal disagreements concerning the Dhamma and Vinaya, as well as cultural and political influences. These factors contributed to the formation of major sects such as Theravada, Mahāsāṃghika, and later Mahāyāna traditions. Despite doctrinal and practical differences, these sects continue to share fundamental Buddhist teachings, particularly the Four Noble Truths and Dependent Origination. 2) In contrast, Brahmanism-Hinduism evolved from the beliefs of the Aryan people into the Brahmanical and Hindu religious systems without a single central founder. Its openness to diverse scriptures and beliefs led to the emergence of major sects, including Vaiṣṇavism, Śaivism, Śāktism and Smārtism, reflecting a distinct characteristic of religious pluralism. 3) The comparative analysis demonstrated that both religions developed sects due to differences in beliefs, interpretations of teachings, and socio-cultural contexts. However, Buddhism developed sectarian divisions in a more systematic manner under the monastic institution, whereas Brahmanism-Hinduism exhibited greater flexibility and inclusiveness toward doctrinal diversity. The evolution of sects in both religions reflects dynamic interactions among social, cultural, and religious factors, which have contributed significantly to religious adaptation and continuity across historical periods.

Keywords: Evolution of Sects; Buddhism; Brahmanism-Hinduism; Religious Pluralism

บทนำ

ศาสนาในฐานะสถาบันทางสังคมและวัฒนธรรมมีบทบาทสำคัญต่อการกำหนดวิถีชีวิต ความเชื่อ และระบบคุณค่าของมนุษย์ในแต่ละยุคสมัย อย่างไรก็ตาม เมื่อศาสนาถูกถ่ายทอดผ่านกาลเวลาและบริบททางสังคมที่เปลี่ยนแปลง ย่อมหลีกเลี่ยงไม่ได้ที่จะเกิดความหลากหลายทางความคิด การตีความ และการปฏิบัติ อันนำไปสู่ปรากฏการณ์ที่เรียกว่า “การแบ่งแยกนิกาย” ซึ่งสามารถพิจารณาได้ในสองมิติสำคัญ ได้แก่ มิติของความขัดแย้งภายใน อันเกิดจากความเห็นต่างด้านหลักคำสอน (ทฤษฎี) และข้อวัตรปฏิบัติ (ศีล) และมิติของการพัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรม ซึ่งเอื้อให้ศาสนาสามารถปรับตัวและเผยแพร่ไปสู่บริบทใหม่ในนานาอารยประเทศ

ในระยะแรกของศาสนาทุกศาสนา โดยเฉพาะในช่วงที่พระศาสดายังทรงมีพระชนม์ชีพ มักมีลักษณะเป็นเอกภาพทางความคิดและการปฏิบัติ เนื่องจากมีศูนย์กลางอำนาจทางศาสนาเป็นผู้กำหนดทิศทางอย่างชัดเจน แต่ภายหลังจากที่พระศาสดาสิ้นไปแล้ว การตีความคำสอนย่อมกระทำผ่านปัจเจกบุคคลและกลุ่มคณะ ซึ่งอาจนำไปสู่ความคลาดเคลื่อนจากหลักเดิม (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: ที่.สี (ไทย); 9/18/7) หรือที่เรียกว่า “วิปلاส” กล่าวคือ ความรู้เห็นที่ผิดเพี้ยนไปจากความเป็นจริง อันเป็นปัจจัยสำคัญที่ก่อให้เกิดการแตกนิกายในเวลาต่อมา (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2554) นอกจากนี้ การเผยแพร่ศาสนาไปยังภูมิภาคต่าง ๆ ที่มีบริบททางสังคม วัฒนธรรม และความเชื่อดั้งเดิมที่แตกต่างกัน ก็ยิ่งส่งเสริมให้เกิดการปรับเปลี่ยนรูปแบบการอธิบายและการปฏิบัติ จนกลายเป็นนิกายย่อยที่มีเอกลักษณ์เฉพาะตน

สำหรับพระพุทธศาสนา แม้ในช่วงแรกหลังพุทธปรินิพพานจะยังไม่ปรากฏการแบ่งนิกายอย่างชัดเจน แต่เงื่อนไขเชิงโครงสร้างหลายประการ เช่น การมิได้ทรงแต่งตั้งผู้สืบทอดตำแหน่งผู้นำทางศาสนา การขาดศูนย์กลางอำนาจที่เข้มแข็ง และความแตกต่างในการตีความพระธรรมวินัย ได้ก่อให้เกิดความเห็นต่างภายในคณะสงฆ์ ความแตกต่างดังกล่าวปรากฏทั้งในระดับแนวคิด (ทฤษฎีสามัญญตา) และระดับการปฏิบัติ (สืลสามัญญตา) ซึ่งเป็นปัจจัยพื้นฐานของการแตกนิกาย (ธนิธ อัญโพร, 2511) นอกจากนี้ หลักฐานในพระไตรปิฎกยังสะท้อนให้เห็นถึงกรณีศึกษาของศาสนาอื่น เช่น ความขัดแย้งในหมู่ศิษย์ของนิครนถ์นาฏบุตร ซึ่งเป็นตัวอย่างเชิงประจักษ์ของผลกระทบจากการขาดเอกภาพทางคำสอน (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: ที.ปา (ไทย); 11/164-165/125-126)

เหตุการณ์สำคัญที่สะท้อนความขัดแย้งภายในพระพุทธศาสนาอย่างเด่นชัด คือ การสังคายนาครั้งที่ 2 ซึ่งมีสาเหตุจากข้อปฏิบัติย่อยหย่อนของภิกษุกลุ่มวัชชีบุตรในวัฏฏ 10 ประการ อันนำไปสู่การโต้แย้งเกี่ยวกับความถูกต้องของพระวินัย แม้คณะสงฆ์ฝ่ายเถรวาทจะพยายามชำระและยืนยันความถูกต้องของหลักเดิม แต่ฝ่ายที่ไม่ยอมรับก็ได้จัดตั้งการสังคายนาแยกต่างหาก จนเกิดเป็นนิกายมหาสังฆิกะ และกลายเป็นจุดเริ่มต้นของพัฒนาการนิกายที่ต่อเนื่องไปสู่มหายานในเวลาต่อมา (ธนิธ อัญโพร, 2511) ปรากฏการณ์ดังกล่าวสะท้อนให้เห็นว่า ความแตกต่างทางความคิดและการปฏิบัติ มิได้เป็นเพียงปัจจัยของความขัดแย้งเท่านั้น แต่ยังเป็นแรงผลักดันให้เกิดการพัฒนาแนวคิดใหม่ในศาสนา

ในขณะที่ศาสนาพราหมณ์-ฮินดูมีลักษณะการพัฒนาที่แตกต่างออกไป กล่าวคือ มิได้มีศาสดากลางหรือโครงสร้างองค์กรศาสนาที่เป็นเอกภาพตั้งแต่ต้น ทำให้การแบ่งนิกายมิได้เกิดจากความขัดแย้งเชิงสถาบันโดยตรง หากแต่เป็นผลจากการพัฒนาความเชื่อและการบูชาเทพเจ้าที่หลากหลายตามบริบทของแต่ละชุมชนและยุคสมัย (Nelson, 2007) ทั้งนี้ แนวคิดพื้นฐานของศาสนาฮินดูได้เปิดโอกาสให้มีการยอมรับความหลากหลายของแนวทางการเข้าถึงความจริงสูงสุด ดังปรากฏในคัมภีร์ฤคเวทที่กล่าวว่า “สัจธรรมมีหนึ่งเดียวแต่นักปราชญ์เรียกขานต่างกันไป” (Griffith, 1896) อันเป็นรากฐานสำคัญของแนวคิดพหุนิยมทางศาสนา ศาสนาฮินดูจึงมีลักษณะ “พหุนิยม” (pluralism) และ “พหุศูนย์กลาง” (polycentrism) อย่างเด่นชัด นิกายสำคัญ เช่น ไวษณพ ไศวะ ศักติ และสมารตะ (Flood, 1996) ล้วนสะท้อนความแตกต่างในจุดเน้นของการบูชาเทพเจ้า แต่ในขณะเดียวกันก็ยังสามารถอยู่ร่วมกันได้โดยไม่จำเป็นต้องปฏิเสธกันโดยสิ้นเชิง ดังที่คัมภีร์ภควัทคีตากล่าวว่า ผู้ใดบูชาเทพองค์ใดด้วยศรัทธา พระผู้เป็นเจ้าก็ทรงทำให้ศรัทธานั้นมั่นคงยิ่งขึ้น (Easwaran, 2007) และผู้ที่บูชาเทพองค์อื่นก็ถือว่าได้บูชาพระองค์เช่นเดียวกัน แม้จะเป็นไปในรูปแบบที่แตกต่างกัน (Easwaran, 2007) ซึ่งสะท้อนแนวคิดแห่งความอดกลั้นและการยอมรับความหลากหลายทางศาสนา

พัฒนาการของศาสนาพราหมณ์-ฮินดูยังสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับบริบททางประวัติศาสตร์และการเมือง เช่น ในสมัยที่มีการแข่งขันกับพระพุทธศาสนา หรือในช่วงที่อำนาจรัฐเปลี่ยนแปลง ศาสนาต่าง ๆ มักปรับตัวเพื่อความอยู่รอดและการขยายอิทธิพล ส่งผลให้เกิดการหลอมรวมแนวคิด การยกระดับสถานะของเทพเจ้า และการสร้างลัทธิใหม่ ๆ ขึ้นมา ตัวอย่างเช่น การพัฒนาแนวคิดเรื่องอวตารของพระวิษณุในคัมภีร์ปุราณะ และการยกสถานะของพระศิวะและพระศักติให้เป็นเทพสูงสุดในนิกายต่าง ๆ ซึ่งสะท้อนกระบวนการปรับตัวของศาสนาให้สอดคล้องกับบริบททางสังคมและวัฒนธรรมที่เปลี่ยนแปลงไป ปรากฏการณ์ดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า การแบ่งนิกายในศาสนาพราหมณ์-ฮินดูมิใช่เพียงผลของความขัดแย้ง แต่ยังเป็นกลไกของการปรับตัว ความยืดหยุ่น และความสามารถในการหลอมรวมความเชื่อที่หลากหลายเข้าไว้ภายใต้กรอบของศาสนาเดียวกัน (Easwaran, 2007)

จากการพิจารณาทั้งสองศาสนา จะเห็นได้ว่าการเกิดนิกายเป็นทั้ง “ผลลัพธ์” และ “กระบวนการ” ของพลวัตทางศาสนา กล่าวคือ ในด้านหนึ่ง การแตกนิกายอาจสะท้อนถึงความไม่ลงรอยกันทางความคิดและการปฏิบัติ ซึ่งอาจนำไปสู่ความขัดแย้งและการแบ่งแยก แต่ในอีกด้านหนึ่ง การเกิดนิกายก็เป็นกลไกที่ทำให้ศาสนาสามารถปรับตัว สืบทอด และขยายตัวในบริบทที่หลากหลายได้อย่างมีประสิทธิภาพ

ด้วยเหตุนี้ การศึกษาเปรียบเทียบพัฒนาการการเกิดนิกายในพระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์-ฮินดูจึงมีความสำคัญทั้งในเชิงวิชาการและเชิงสังคม กล่าวคือ ในเชิงวิชาการช่วยให้เข้าใจโครงสร้าง แนวคิด และพัฒนาการของศาสนาอย่างเป็นระบบ ขณะที่ในเชิงสังคมช่วยเสริมสร้างความเข้าใจในความหลากหลายทางศาสนา อันจะนำไปสู่การอยู่ร่วมกันอย่างสันติ ตลอดจนส่งเสริมการเคารพซึ่งกันและกันในสังคมพหุวัฒนธรรม นอกจากนี้ ยังเป็นฐานข้อมูลสำคัญสำหรับการศึกษาวิจัยต่อยอดในประเด็นด้านศาสนา จริยธรรม และสังคมศาสตร์ต่อไปในอนาคต ดังนั้น ผู้วิจัยจะศึกษาโดยอาศัยการค้นคว้าเอกสารเป็นหลักในการแสวงหาความรู้ความเข้าใจจากพระไตรปิฎก และคัมภีร์ต่างๆ ในพระพุทธศาสนา และจากคัมภีร์พระเวท รวมทั้งเอกสารต่าง ๆ ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดูเพื่อจะนำมาศึกษาเปรียบเทียบเพื่อให้เห็นความเหมือนและความต่างกัน อันจะเป็นเหตุให้พบพัฒนาการของนิกายซึ่งเป็นจุดที่ประสานความคิดและพัฒนาการของนิกายไปในแนวทางเดียวกัน เพื่อการเข้าใจพัฒนาการด้านนิกายของแต่ละศาสนาอันจะนำไปสู่การเข้าใจเพื่อให้เกิดสันติสุขของแต่ละศาสนา และเพื่อเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาค้นคว้าต่อไป

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาพัฒนาการการเกิดนิกายในพระพุทธศาสนา
2. เพื่อศึกษาพัฒนาการการเกิดนิกายในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู
3. เพื่อเปรียบเทียบพัฒนาการการเกิดนิกายในพระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์-ฮินดู

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ เป็นการวิจัยเพื่อพัฒนาการการเกิดนิกายในพระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ใช้ระเบียบงานวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยมีวิธีดำเนินการวิจัย ดังนี้

ขั้นตอนที่ 1 ศึกษาจากแหล่งข้อมูลชั้นปฐมภูมิ (Primary Sources) คือ คัมภีร์พระไตรปิฎก (ภาษาไทย) ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และคัมภีร์พระเวท อุปนิษัท ภควัทคีตา และคัมภีร์ปุราณะ ของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู

ขั้นตอนที่ 2 ศึกษาจากแหล่งข้อมูลชั้นทุติยภูมิ (Secondary Sources) ได้แก่เอกสารงานวิจัย วิทยานิพนธ์ หนังสือ ตำราและผลงานทางวิชาการของนักการศาสนาและนักวิชาการทั่วไปทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ ตำรา สื่ออิเล็กทรอนิกส์ที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัย

ขั้นตอนที่ 3 นำข้อมูลที่ได้มาแยกแยะ วิเคราะห์ให้เห็นถึงความเหมือนและแตกต่างกันของการเกิดนิกายในพระพุทธศาสนาเถรวาทกับศาสนาพราหมณ์-ฮินดู

ขั้นตอนที่ 4 สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

ผลการวิจัย

ผลการศึกษาวิจัยเพื่อพัฒนาการการเกิดนิยายในพระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์-ฮินดู สรุปได้ดังนี้

วัตถุประสงค์ที่ 1 พบว่า เนื่องจากพระพุทธศาสนาเกิดจากการอยู่ภายใต้กฎระเบียบเคร่งครัดภายหลังจากที่พระพุทธเจ้าเสด็จปรินิพพาน พระองค์ได้ตรัสกับพระอานนท์ว่า “อานนท์ ธรรมแลวินัยใดที่เราได้แสดงแล้วและบัญญัติแล้วแก่เธอทั้งหลาย ธรรมและวินัยนั้นจักเป็นศาสดาของเธอทั้งหลายเมื่อเราล่วงลับไป” (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: ที.ม. (ไทย); 10/216/164) พระเถระในครั้งปฐมสังคายนามีฉันทนามติกันว่า พระธรรมวินัยเสมือนตัวแทนคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ จึงเสนอไม่ให้มีการเปลี่ยนแปลงกฎโดยเฉพาะเรื่องพระวินัย (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: อ.ปญจ. (ไทย); 22/201/344) ถึงกระนั้น พระวินัยนั้นกลับเป็นประเด็นให้มีการตีความและแยกนิยายกันในเวลาต่อมา การเกิดนิยายในพระพุทธศาสนามีรากฐานจากทั้งปัจจัยภายในและภายนอก โดยปัจจัยภายใน ได้แก่ ความเป็นเอกภาพด้านความเห็น (ทิวฐิสามัญญตา) และข้อปฏิบัติ (ศีลสามัญญตา) รวมถึงการขาดศูนย์กลางอำนาจทางศาสนาหลังพุทธปรินิพพาน ส่งผลให้เกิดความแตกต่างในการตีความพระธรรมวินัย (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2554) ขณะที่ปัจจัยภายนอก ได้แก่ แรงกดดันจากบริบททางสังคมและการแข่งขันกับศาสนาอื่น โดยเฉพาะศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ซึ่งมีอิทธิพลต่อการปรับตัวของพระพุทธศาสนา (สุชีพ ปุญญานุภาพ, 2539) กระบวนการดังกล่าวนำไปสู่การแตกนิยายสำคัญ เช่น เถรวาทและมหาสังฆิกะ และพัฒนาต่อมาเป็นมหายาน ในยุคสมัยพระเจ้ากนิษกะมหาราช กษัตริย์องค์ที่ 7 แห่งราชวงศ์กุษาณะ ทรงเป็นเอกอัครศาสนูปถัมภกองค์แรกของมหายาน (อุตตมสงฆ์ฟาเทียน, 2490) และมหายานก็แตกเป็นนิยายต่าง ๆ อีก 3 นิยายหลัก ๆ คือ 1) นิยายศูนยวาท หรือมหายมิกะ ผู้ก่อตั้งคือ ครุณาการชุน 2) นิยายวิชยวนวาท หรือโยคจาร ผู้ก่อตั้ง คือ ท่านไมตรีนาถ และ 3) นิยายพุทธตันตระ หรือมนตรยาน ซึ่งต่อมาได้พัฒนาเป็นวัชรยาน (ประยงค์ แสนบุราณ, 2548) ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าการแตกนิยายมิใช่เพียงความขัดแย้ง แต่เป็นพลวัตของการตีความและการปรับตัวของศาสนาในบริบทที่เปลี่ยนแปลง

การเกิดนิยายในพุทธศาสนานั้น ก่อให้เกิดมีความปรองดองกันและร่วมมือกันขึ้นแม้ใน ศาสนิกชนชาวพุทธในตะวันออกด้วยตนเองก็ดี เพราะเห็นว่าการร่วมมือกันเผยแผ่พุทธศาสนาน่าจะมีผลดีด้วยกันทุกฝ่าย นอกจากนี้ยังเป็นการขจัดความขัดแย้ง และทิวฐิในระหว่างกันและกันอีกด้วย หลักการและวิธีการของนิยายหนึ่งอาจเหมาะสมกับบุคคลในสิ่งแวดล้อมหนึ่ง แต่อาจไม่เหมาะสมกับอีกสภาพแวดล้อมหนึ่งก็เป็นได้ หลักคำสอนและวิธีการของ แต่ละนิกายย่อมล้วนเป็นของดีทั้งนั้น ตราบใดที่ระดับจิตใจของคนยังมีแตกต่างกันความจำเป็นที่จะต้องมียุทธธรรม และวิธีการต่าง ๆ กันก็ยังมีอยู่ จึงเป็นหน้าที่ของนิยายทั้งหลายไม่พึงรังเกียจแห่งหน่อกันและกัน ควรร่วมมือกันยังพระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรือง เพื่อประโยชน์ของชาวโลกทั้งหลายต่อไป

วัตถุประสงค์ที่ 2 พบว่า การเกิดนิยายในศาสนาพราหมณ์-ฮินดูมีลักษณะเฉพาะที่แตกต่างจากพระพุทธศาสนา กล่าวคือ เป็นผลจากโครงสร้างศาสนาที่ไม่มีศาสดากลางและไม่มีระบบองค์กรแบบรวมศูนย์ทำให้เกิดความหลากหลายทางความเชื่อและพิธีกรรมอย่างกว้างขวาง นิยายในศาสนาฮินดู เช่น ไชยณพ ไชวะ ศักติ และสมารตะ จึงเกิดขึ้นจากการเน้นเทพเจ้าหรือแนวปฏิบัติที่แตกต่างกัน มากกว่าการแตกแยกเชิงสถาบัน (Flood, 1996) นอกจากนี้ พัฒนาการของศาสนาพราหมณ์-ฮินดูยังสัมพันธ์กับบริบททางประวัติศาสตร์ เช่น การแข่งขันกับพระพุทธศาสนา และการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองการปกครอง ซึ่งส่งผลให้เกิดการปรับปรุงแนวคิดทางศาสนาอย่างต่อเนื่อง ลักษณะดังกล่าวสะท้อนแนวคิด “พหุนิยม” และ “พหุศูนย์กลาง” ของศาสนาฮินดู (Lipner, 2009)

ศาสนาพราหมณ์-ฮินดูเป็นศาสนาที่มีรากฐานมั่นคงอยู่ในทั้งการเมืองการปกครอง วิถีชีวิต และสังคม ยกตัวอย่างระบบวรรณะที่เป็นส่วนหนึ่งของศาสนาพราหมณ์ ไม่ใช่เพียงแค่ระบบเหยียดชนชั้นอย่างที่คนทั่วไปเข้าใจกัน แต่หมายถึงการกำหนดหน้าที่ในสังคมว่าใครมีหน้าที่ทำอะไร กำหนดไว้อย่างละเอียด โดยแนวคิดดังกล่าวปรากฏในคัมภีร์ฤคเวทตอนปุรุชสูตร ซึ่งกล่าวถึงกำเนิดวรรณะทั้งสี่จากส่วนต่าง ๆ ของพระปุรุช (Griffith, 1896) ต่างจากพระพุทธศาสนาที่แยกตัวออกไป ไม่ยึดโยงกับทางโลก ไม่ยุ่งเกี่ยวกับการเมือง แต่ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู พวกพราหมณ์ไม่ใช่ชนกบวชที่ปลีกตัวออกไปสันโดษแบบศาสนาอื่น แต่อยู่ในราชสำนัก เช่น พราหมณ์ปุโรหิต พราหมณ์ผู้ประกอบราชพิธี เป็นผู้มียุทธิพลในทางการเมืองการปกครองมาตลอด ดังปรากฏบทบาทของพราหมณ์ในคัมภีร์พราหมณะและธรรมศาสตร์ (Eggeling, 1900) นี่เป็นเหตุผลที่ศาสนาพราหมณ์อยู่ได้อย่างมั่นคงในอินเดีย

ครั้นมาถึงสมัยมหาภารตยุทธ์ในปลายยุคพระเวท ศาสนาพราหมณ์ถูกสั่นคลอนด้วยลัทธิความเชื่ออื่นที่เริ่มต้นเกิดขึ้นติดตามมา พวกพราหมณ์จึงได้รวบรวมไสยศาสตร์ต่าง ๆ เข้าไว้เพื่อเรียกศรัทธาให้ศาสนาพราหมณ์กลับมาเป็นที่ยึดเหนี่ยวเหมือนเดิม กลายเป็นพระเวทที่ 4 ของพราหมณ์ที่เรียกว่า อาถรรพเวท (Atharva Veda) ประกอบด้วยมนตร์โศลกของเก่าซึ่งโดยมากเป็นมนตร์เสกเป่าเพื่อทำลายสิ่งอัปมงคลต่าง ๆ แก้ความเจ็บป่วย อยู่ยงคงกระพัน ไล่ผี สักยันต์ ฝังรูปฝังรอย ทำเสน่ห์ยาแฝด สะเดาะเคราะห์ แก้เสนียดจัญไร และภยันตรายต่าง ๆ (Whitney, 1905) นอกจากนี้ยังมีความรู้ที่เกี่ยวข้องกับการดำรงชีวิตและพิธีกรรมในด้านต่าง ๆ อีกด้วย

คัมภีร์พระเวทเป็นคัมภีร์ศักดิ์สิทธิ์และสำคัญสูงสุด ที่เป็นทั้งหลักศาสนาและหลักการดำเนินชีวิตที่เคร่งครัดของชาวอารยัน แม้ว่าในสมัยนั้นจะมีการขีดเขียนตัวหนังสือเป็นลายลักษณ์อักษรแล้วก็ตาม แต่พราหมณ์ก็ยังนิยมการศึกษาและท่องจำด้วยวิธีที่เรียกว่ามุขปาฐะอยู่ดี ทั้งนี้เพื่อความเคารพนับถือในความศักดิ์สิทธิ์ของคัมภีร์พระเวท (Whitney, 1905) และในการสวดสาธยายพระเวทนั้น จะต้องสวดให้ถูกต้องอักขระ พยัญชนะ ให้ถูกวรรคตอนและชัดเจน เพราะหากสวดผิดพลาดคลาดเคลื่อนไป ก็ถือว่าเป็นข้อเสียหายที่จะมีผลต่อผู้ทำพิธีกรรมหรืออาจทำให้ไม่ได้รับผลตามที่ปรารถนา

ในคัมภีร์ภควัทคีตา ย้ำว่าไม่ควรเบียดเบียนลัทธิอื่นนิกายอื่น เพราะว่าทุกลัทธิ ทุกนิกาย แม้ว่าจะมีปรัชญาความคิดความเชื่อแตกต่างกัน แต่ก็เป็นเสมือนบันไดก้าวไปสู่ลัทธิที่ที่สูงขึ้น ภควัทคีตากล่าวไว้ว่า “ผู้ใดบูชาเทพองค์ใดด้วยศรัทธา เราก็จักทำให้ศรัทธาของเขากล้าแข็งยิ่งขึ้น ให้สมความปรารถนาที่เขามุ่งหมาย” (Easwaran, 2007) และยังกล่าวอีกว่า “บรรดาผู้บูชาเทพเจ้าองค์อื่นด้วยภักดียอมเท่ากับได้บูชาเรา แม้ว่าจะยังไม่สมบูรณ์ก็ตาม” (Easwaran, 2007) การเคารพบูชาย่อมมีได้ต่าง ๆ กัน เปรียบเสมือนถนนหลายสาย แม้จะมีความสั้นยาว คดเคี้ยวต่างกัน แต่ก็มุ่งไปสู่เป้าหมายอันเดียวกัน ดังนั้น ในสังคมศาสนาพราหมณ์-ฮินดูจึงเป็นสังคมแห่งความเชื่อที่เน้นเรื่องการบวงสรวงบูชาเทพเจ้า เนื่องจากเกิดจากความเชื่อว่ามีบูชาเทพเจ้าแล้ว เทพเจ้าจะช่วยเหลือคอยดลบันดาลในสรรพสิ่งที่ผู้นั้นต้องการได้สมความปรารถนา (Easwaran, 2007)

จะเห็นได้ว่า ศาสนาพราหมณ์มีวิวัฒนาการทางประวัติศาสตร์อันยาวนาน นับตั้งแต่การเริ่มตั้งถิ่นฐานของชาวอารยันในชมพูทวีป ต่อมาในสมัยหลังพุทธกาล ศาสนาพราหมณ์ได้พัฒนาการมาเป็นศาสนาฮินดูหรือพราหมณ์ใหม่ ซึ่งมีหลักคำสอนที่เปลี่ยนแปลงและขยายความจากรากฐานเดิมของศาสนา โดยเฉพาะการผสมผสานแนวคิดจากคัมภีร์พระเวท อุปนิษัท และมหากาพย์ทางศาสนา (Radhakrishnan, 1996; Basham, 1989) จึงนับว่าศาสนาพราหมณ์-ฮินดูเป็นศาสนาที่มีประวัติศาสตร์ยาวนานที่สุดศาสนาหนึ่งของโลก

ศาสนาพราหมณ์-ฮินดูมีลักษณะแตกต่างจากศาสนาอื่น เนื่องจากไม่มีศาสดาผู้ก่อตั้งโดยเฉพาะ แต่มีจุดเริ่มต้นจากความเชื่อเกี่ยวกับอำนาจเหนือธรรมชาติและเทพเจ้าผู้สร้างโลกและสรรพสิ่ง ดังปรากฏในคัมภีร์ฤคเวทที่กล่าวถึงกำเนิดจักรวาลและความเป็นมาของสรรพสิ่ง (Griffith, 1996) ต่อมาชาวอารยันและบรรดาพราหมณ์ซึ่งทำหน้าที่เป็นสื่อกลางระหว่างมนุษย์กับเทพเจ้า ได้พัฒนาหลักคำสอนเกี่ยวกับพระพรหมในฐานะผู้สร้างสรรพสิ่ง และอธิบายว่าจักรวาลยังอยู่ภายใต้การดูแลของเทพเจ้าหลายองค์ที่มีหน้าที่แตกต่างกัน เช่น พระอินทร์ พระอัคนี พระวรุณ และพระสุริยะ (Griffith, 1996) แม้ว่าศาสนาพราหมณ์ในยุคแรกจะให้ความสำคัญกับเทพเจ้าหลายองค์ แต่คัมภีร์ฤคเวทได้แสดงแนวคิดที่ว่า “สัจธรรมมีหนึ่งเดียว แต่นักปราชญ์เรียกขานด้วยนามต่างกัน” (Griffith, 1996) ซึ่งเป็นรากฐานสำคัญของการพัฒนาแนวคิดเทววิทยาในศาสนาฮินดูต่อมา อย่างไรก็ตาม เมื่อศาสนาพราหมณ์พัฒนาสู่ยุคฮินดู จึงเกิดการเคารพบูชาเทพเจ้าหลากหลายรูปแบบ จนกลายเป็นศาสนาประเภทพหุเทวนิยม (polytheism) ที่ปรากฏในปัจจุบัน (Flood, 1996)

เนื่องจากศาสนาพราหมณ์-ฮินดูมีวิวัฒนาการเป็นเวลายาวนาน ทำให้แนวคิดทางศาสนามีความหลากหลายและแตกต่างกันออกไป ดังนั้น การศึกษาประวัติศาสตร์ความเป็นมาและการพัฒนาการของศาสนาพราหมณ์-ฮินดูจึงควรพิจารณาตามลำดับยุค ได้แก่ ยุคอารยัน ยุคพระเวท ยุคพราหมณะ ยุคอุปนิษัท สมัยสูตร สมัยมหาภารตหรืออวตาร สมัยเสื่อม สมัยฟื้นฟู และสมัยภักติ ซึ่งแต่ละยุคมีพัฒนาการทางความคิดและแนวปฏิบัติที่แตกต่างกัน (Radhakrishnan, 1996)

อีกประการหนึ่ง การปรับเปลี่ยนท่าทีและมุมมองทางศาสนาของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ทำให้เกิดนิกายต่าง ๆ ขึ้นจำนวนมาก เช่น ไศวนิกาย ไวษณพนิกาย และศักตินิกาย แม้ว่านิกายเหล่านี้จะมีหลักธรรมวิธีปฏิบัติ และรูปแบบการบูชาที่แตกต่างกัน แต่คัมภีร์ภควัทคีตาได้เสนอแนวคิดแห่งความอดกลั้นทางศาสนา โดยระบุว่า ผู้ใดบูชาเทพองค์ใดด้วยศรัทธา พระผู้เป็นเจ้าจะทรงทำให้ศรัทธานั้นมั่นคงยิ่งขึ้น (Easwaran, 2007) และผู้ที่บูชาเทพองค์อื่นด้วยความศรัทธาก็ถือว่าได้บูชาพระองค์เช่นเดียวกัน แม้อาจยังไม่สมบูรณ์ตามหลักเทววิทยา (Easwaran, 2007) ดังนั้น นิกายต่าง ๆ ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดูจึงควรอยู่ร่วมกันด้วยความเคารพ ไม่รังเกียจหรือกลั่นแกล้งกัน และร่วมมือกันส่งเสริมเผยแผ่ศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองเพื่อประโยชน์แก่ตนเองและสังคมส่วนรวมต่อไป

วัตถุประสงค์ที่ 3 พบว่า ทั้งพระพุทธรูปและศาสนาพราหมณ์-ฮินดูมีความเหมือนและความแตกต่างอย่างมีนัยสำคัญ ในด้านความเหมือน ทั้งสองศาสนามีมูลเหตุของการเกิดนิกายจากความแตกต่างทางความเชื่อ การตีความ และบริบททางสังคม รวมทั้งมีการปรับตัวเพื่อความอยู่รอดและการเผยแผ่ในสังคมที่เปลี่ยนแปลง อย่างไรก็ตาม ในด้านความแตกต่าง พระพุทธรูปมีลักษณะการแตกนิกายที่เป็นระบบภายใต้โครงสร้างคณะสงฆ์ และยึดถือพระธรรมวินัยเป็นหลักเกณฑ์กลาง ขณะที่ศาสนาพราหมณ์-ฮินดูมีลักษณะยืดหยุ่น เปิดกว้าง และไม่ยึดติดกับศูนย์กลางอำนาจเดียว ส่งผลให้นิกายนิกายสามารถอยู่ร่วมกันได้โดยไม่ต้องแยกขาด (Flood, 1996; Lipner, 2009) ในเชิงพัฒนาการ พบว่า ทั้งสองศาสนามีการปรับเปลี่ยนแนวคิดและรูปแบบการปฏิบัติตามบริบทของแต่ละยุคสมัย เช่น พระพุทธรูปนิกายมหายานที่เน้นอุดมคติพระโพธิสัตว์ หรือศาสนาฮินดูที่พัฒนาแนวคิดอวตารของเทพเจ้า เพื่อตอบสนองต่อความต้องการทางจิตวิญญาณของศาสนิกชน (Flood, 1996) นอกจากนี้ ยังพบว่าการแลกเปลี่ยนและอิทธิพลระหว่างศาสนา เช่น การที่คัมภีร์ฮินดูยกพระพุทธรูปเป็นอวตารของพระวิษณุ ซึ่งสะท้อนความสัมพันธ์เชิงพลวัตระหว่างศาสนาในประวัติศาสตร์

ในด้านประโยชน์ของการเกิดนิกาย พบว่า การแตกนิกายช่วยให้ศาสนามีความยืดหยุ่น สามารถปรับตัวเข้ากับบริบททางวัฒนธรรมที่หลากหลาย และขยายตัวไปยังภูมิภาคต่าง ๆ ได้อย่างมีประสิทธิภาพ อีกทั้งยังเปิดโอกาสให้ศาสนิกชนเลือกแนวทางปฏิบัติที่เหมาะสมกับตนเอง (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2554) ส่วนในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู การมีหลายนิกายนำไปสู่การอยู่ร่วมกันในลักษณะพหุนิยม ซึ่งส่งเสริมความอดทนและการยอมรับความแตกต่าง (Lundskow, 2008)

อย่างไรก็ตาม การเกิดนิกายนิกายก็มีโทษหรือข้อจำกัด กล่าวคือ อาจนำไปสู่ความขัดแย้ง การยึดมั่นในทฤษฎีของตน และการลดทอนความเป็นเอกภาพของศาสนา หากขาดความเข้าใจและการเคารพซึ่งกันและกัน โดยเฉพาะในกรณีที่มีการแข่งขันเพื่อแย่งชิงศาสนิกชนหรือการอ้างความถูกต้องเหนือกว่ากัน ซึ่งอาจก่อให้เกิดความแตกแยกในสังคมศาสนาได้

โดยสรุป ผลการศึกษาชี้ให้เห็นว่า พัฒนาการการเกิดนิกายในพระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์-ฮินดูเป็นผลจากพลวัตทางสังคม วัฒนธรรม และความคิดทางศาสนา ทั้งในมิติของความขัดแย้งและการปรับตัว แม้จะมีรูปแบบแตกต่างกัน แต่ต่างก็มีบทบาทสำคัญต่อการดำรงอยู่และการพัฒนาของศาสนาในระยะยาว การทำความเข้าใจปรากฏการณ์ดังกล่าวอย่างลึกซึ้งจึงมีความสำคัญต่อการส่งเสริมการอยู่ร่วมกันอย่างสันติในสังคมพหุศาสนา และเป็นพื้นฐานสำคัญสำหรับการศึกษาวิจัยทางศาสนาและสังคมศาสตร์ในอนาคต ดังตารางเปรียบเทียบต่อไปนี้

ตารางเปรียบเทียบพัฒนาการการเกิดนิกายในพระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์-ฮินดู

ประเด็นเปรียบเทียบ	พระพุทธศาสนา	ศาสนาพราหมณ์-ฮินดู
มูลเหตุการเกิดนิกาย	เกิดจากความเห็นแตกต่างภายในคณะสงฆ์ (ทิฎฐิ-ศีลสามัญญตา) และการตีความพระธรรมวินัย รวมทั้งปัจจัยหลังพุทธปรินิพพาน	เกิดจากความหลากหลายของความเชื่อและพิธีกรรม เนื่องจากไม่มีศาสดาและศูนย์กลางอำนาจเดียว
โครงสร้างศาสนา	มีระบบคณะสงฆ์และพระธรรมวินัยเป็นศูนย์กลาง ทำให้การแตกนิกายมีลักษณะเป็นระบบ	โครงสร้างยืดหยุ่น ไม่มีองค์กรศาสนากลาง ทำให้เกิดความหลากหลายแบบพหุนิยม
ลักษณะนิกาย	แบ่งเป็นนิกายหลัก เช่น เถรวาท มหาสังฆิกะ และพัฒนาไปสู่มหายาน	แบ่งเป็นนิกายตามเทพหรือแนวปฏิบัติ เช่น ไวษณพ ไศวะ ศักติ สมารตะ
ปัจจัยภายนอก	การแข่งขันกับศาสนาอื่นและบริบทสังคมที่เปลี่ยนแปลง	การเปลี่ยนแปลงทางการเมือง สังคม และการแข่งขันกับพระพุทธศาสนา
รูปแบบพัฒนาการ	มีลักษณะเป็นการตีความและปรับตัวภายในกรอบพระธรรมวินัย	พัฒนาแบบต่อเนื่องและผสมผสานแนวคิดใหม่ เช่น อวตารของเทพเจ้า
แนวคิดหลักที่รองรับ	ธรรมวินัยเป็นมาตรฐานกลาง	พหุนิยมทางความเชื่อ
การอยู่ร่วมกันของนิกาย	มีทั้งความเป็นเอกภาพและความขัดแย้งในบางช่วง	อยู่ร่วมกันได้โดยไม่จำเป็นต้องแยกขาดจากกัน
ประโยชน์ของการเกิดนิกาย	เพิ่มความหลากหลายในการตีความและการปฏิบัติธรรม	ส่งเสริมความยืดหยุ่นและการยอมรับความแตกต่าง
โทษ/ข้อจำกัด	อาจเกิดความแตกแยกและการตีความที่ขัดแย้ง	อาจเกิดความไม่เป็นเอกภาพและความเชื่อหลากหลายเกินไป

จากตารางเปรียบเทียบพัฒนาการการเกิดนิกายในพระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์-ฮินดู สามารถอธิบายเชิงสรุปได้ว่า ทั้งสองศาสนามีลักษณะร่วมกันในแง่ของการเกิด “นิกาย” ที่เกิดจากความหลากหลายทางความคิด ความเชื่อ และการตีความคำสอน แต่มีความแตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญในเชิงโครงสร้างและกระบวนการพัฒนา

ในพระพุทธศาสนา การเกิดนิกายมีพื้นฐานสำคัญจากความไม่ลงรอยกันด้านทฤษฎีและการปฏิบัติของคณะสงฆ์ รวมถึงการตีความพระธรรมวินัยที่แตกต่างกันภายหลังพุทธปรินิพพาน เมื่อขาดศูนย์กลางอำนาจทางศาสนา ทำให้เกิดการแบ่งออกเป็นนิกายสำคัญ เช่น เถรวาทและมหาสังฆิกะ และพัฒนาต่อเป็นมหายานในเวลาต่อมา อย่างไรก็ตาม การแตกนิกายในพระพุทธศาสนายังคงอยู่ภายใต้กรอบของ “พระธรรมวินัย” ซึ่งทำหน้าที่เป็นมาตรฐานกลางในการอ้างอิงความถูกต้อง ในทางตรงกันข้าม ศาสนาพราหมณ์-ฮินดูมีลักษณะของความยืดหยุ่นและพหุนิยมเชิงโครงสร้าง เนื่องจากไม่มีศาสดาหรือองค์กรศาสนาที่เป็นเอกภาพ การเกิดนิกายจึงเป็นไปตามความเชื่อและความศรัทธาในเทพเจ้าหรือแนวปฏิบัติที่ต่างกันไป เช่น ไวษณพ ไศวะ ศักติ และสามารถดำรงอยู่ร่วมกันได้โดยไม่ต้องแยกขาดออกจากกัน

เมื่อพิจารณาด้านพัฒนาการ พบว่าทั้งสองศาสนาต่างมีการปรับตัวตามบริบททางสังคมและประวัติศาสตร์อย่างต่อเนื่อง เช่น พระพุทธศาสนามหายานที่พัฒนาแนวคิดพระโพธิสัตว์ และศาสนาฮินดูที่พัฒนาแนวคิดอวตารของเทพเจ้า เพื่อตอบสนองต่อความต้องการทางจิตวิญญาณของศาสนิกชนในแต่ละยุคสมัย ในด้านประโยชน์ การเกิดนิกายช่วยเพิ่มความหลากหลายทางความคิด ทำให้ศาสนาสามารถปรับตัวและเผยแพร่ไปยังสังคมที่แตกต่างกันได้อย่างมีประสิทธิภาพ ขณะเดียวกันก็เปิดโอกาสให้ศาสนิกชนเลือกแนวทางการปฏิบัติที่เหมาะสมกับตนเอง อย่างไรก็ตาม ในอีกด้านหนึ่ง การมีนิกายที่หลากหลายอาจก่อให้เกิดความขัดแย้ง ความไม่เข้าใจ และการลดทอนความเป็นเอกภาพของศาสนา หากขาดการยอมรับและเคารพซึ่งกันและกัน

ดังนั้น ตารางดังกล่าวสะท้อนให้เห็นว่า การเกิดนิกายในทั้งสองศาสนาเป็นผลของพลวัตทางความคิดและสังคม แม้จะมีรูปแบบแตกต่างกัน แต่ล้วนมีบทบาทสำคัญต่อการดำรงอยู่ การปรับตัว และการพัฒนาของศาสนาในระยะยาว ตลอดจนมีนัยสำคัญต่อการอยู่ร่วมกันอย่างสันติในสังคมพหุศาสนาอย่างยั่งยืน

อภิปรายผลการวิจัย

1. พัฒนาการการเกิดนิกายในพระพุทธศาสนาเป็นกระบวนการที่ค่อยเป็นค่อยไปตามบริบททางสังคม ประวัติศาสตร์ และความเปลี่ยนแปลงภายในคณะสงฆ์ โดยมีสาเหตุสำคัญจากความเห็นต่างด้านหลักคำสอน (ทฤษฎี) และข้อวัตรปฏิบัติทางพระวินัย (ศีล) รวมทั้งการตีความพระธรรมวินัยที่แตกต่างกันในแต่ละท้องถิ่น ประกอบกับการขาดศูนย์กลางอำนาจทางศาสนาภายหลังพุทธปรินิพพาน ส่งผลให้เกิดความคลาดเคลื่อนทางความเข้าใจ และนำไปสู่การแตกนิกายในเวลาต่อมา โดยเฉพาะเหตุการณ์สังคายนาครั้งที่ 2 อันเป็นจุดเริ่มต้นสำคัญของการแยกเป็นนิกายเถรวาทและมหาสังฆิกะ และพัฒนาต่อเป็นนิกายมหายานในภายหลัง อย่างไรก็ตาม แม้จะมีความแตกต่างเชิงนิกาย แต่ยังคงรักษาแก่นคำสอนสำคัญร่วมกัน เช่น อริยสัจ 4 และปฏิจจสมุปบาท

ผลการศึกษาดังกล่าวสอดคล้องกับงานวิจัยของ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) (2553) ที่อธิบายว่า ความวิปلاสหรือความคลาดเคลื่อนทางความเข้าใจในพระธรรมวินัยเป็นปัจจัยสำคัญที่ก่อให้เกิดความแตกต่างทางความคิดและการปฏิบัติในหมู่พุทธศาสนิกชน อันนำไปสู่การแบ่งนิกายในที่สุด อีกทั้งยังสอดคล้องกับงานของ สุชีพร ปุณฺณานุภาพ (2539) ที่ชี้ให้เห็นว่า เหตุการณ์สังคายนา โดยเฉพาะครั้งที่ 2 มีบทบาทสำคัญ

ต่อการก่อรูปของนิกายต่าง ๆ ในพระพุทธศาสนา อันมีรากฐานมาจากความเห็นไม่ตรงกันในพระวินัยของภิกษุแต่ละกลุ่ม นอกจากนี้ ยังสอดคล้องกับงานศึกษาของ ธนิต อยู่โพธิ์ (2511) ที่เสนอว่า การเกิดขึ้นของนิกายมหายานมิได้เป็นเพียงความขัดแย้งเชิงลบ แต่เป็นพัฒนาการของแนวคิดทางศาสนาที่ตอบสนองต่อบริบททางสังคมและความต้องการของพุทธศาสนิกชนในยุคสมัยนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่า การเกิดนิกายในพระพุทธศาสนาเป็นทั้งผลของความแตกต่างและเป็นกระบวนการพัฒนาทางความคิดที่มีพลวัตอย่างต่อเนื่อง ดังนั้นพัฒนาการการเกิดนิกายในพระพุทธศาสนาจึงมิใช่เพียงปรากฏการณ์ของความแตกแยก หากแต่เป็นกระบวนการทางประวัติศาสตร์และสังคมที่สะท้อนถึงความพยายามในการตีความและธำรงรักษาพระธรรมคำสอนให้สอดคล้องกับบริบทของแต่ละยุคสมัยอีกด้วย

2. พัฒนาการการเกิดนิกายในศาสนาพราหมณ์-ฮินดูมีลักษณะเป็นกระบวนการที่ต่อเนื่องและยืดหยุ่นตามบริบททางสังคม วัฒนธรรม และการเมือง โดยมีจุดเริ่มต้นจากความเชื่อของชนอารยันในยุคพระเวท พัฒนาเข้าสู่ระบบพราหมณ์ และหลอมรวมเป็นศาสนาฮินดูในเวลาต่อมา ลักษณะสำคัญของศาสนานี้คือการไม่มีศาสดากลางและไม่มีโครงสร้างองค์กรศาสนาที่รวมศูนย์ จึงเปิดโอกาสให้เกิดความหลากหลายของแนวคิด ความเชื่อ และพิธีกรรม อันเป็นพื้นฐานของการเกิดนิกายต่าง ๆ เช่น นิกายไวษณพ นิกายไศวะ นิกายศักติ และนิกายสมารตะ ซึ่งมีจุดเน้นแตกต่างกันตามเทพเจ้าที่เคารพบูชาเป็นหลัก นอกจากนี้ พัฒนาการของนิกายในศาสนาพราหมณ์-ฮินดูยังได้รับอิทธิพลจากปัจจัยภายนอก เช่น การแข่งขันและปฏิสัมพันธ์กับศาสนาอื่น โดยเฉพาะพระพุทธศาสนาและศาสนาเซน รวมถึงบริบททางการเมืองในแต่ละยุคสมัย ส่งผลให้เกิดการปรับตัวทางแนวคิด เช่น การยกสถานะของเทพเจ้าบางองค์ การสร้างแนวคิดอวตาร และการผสมผสานความเชื่อดั้งเดิมเข้ากับแนวคิดใหม่ ซึ่งสะท้อนลักษณะของ “พหุนิยมทางศาสนา” และความสามารถในการประนีประนอมของศาสนาฮินดู

ผลการศึกษาดังกล่าวสอดคล้องกับงานวิจัยของ Gavin Flood (1996) ที่อธิบายว่า ศาสนาฮินดูมีลักษณะเป็นระบบความเชื่อที่หลากหลายและพัฒนาอย่างต่อเนื่องผ่านบริบททางสังคมและประวัติศาสตร์ โดยนิกายนั้นเกิดขึ้นจากการเน้นเทพเจ้าหรือแนวปฏิบัติเฉพาะกลุ่มมากกว่าการแตกแยกเชิงสถาบัน อีกทั้งยังสอดคล้องกับแนวคิดของ Julius J. Lipner (2009) ที่เสนอว่า ศาสนาฮินดูมีลักษณะ “พหุศูนย์กลาง” (polycentrism) กล่าวคือ ไม่มีศูนย์กลางอำนาจเดียว แต่เปิดโอกาสให้บุคคลและชุมชนกำหนดรูปแบบความเชื่อและการปฏิบัติของตนเอง นอกจากนี้ ยังสอดคล้องกับงานของ George Lundskow (2008) ที่ชี้ให้เห็นว่า นิกายนิกายในศาสนาฮินดูได้ปฏิเสธกันโดยสิ้นเชิง แต่มีลักษณะเปิดกว้าง ยอมรับ และสามารถอยู่ร่วมกันได้ภายใต้กรอบความเชื่อที่หลากหลาย จึงกล่าวได้ว่า การเกิดนิกายในศาสนาพราหมณ์-ฮินดูเป็นผลจากกระบวนการพัฒนาทางสังคมและวัฒนธรรมที่เน้นความยืดหยุ่นและการอยู่ร่วมกันของความแตกต่าง มากกว่าจะเป็นความขัดแย้งที่นำไปสู่การแบ่งแยกอย่างเด็ดขาด ดังนั้น พัฒนาการการเกิดนิกายในศาสนาพราหมณ์-ฮินดูจึงสะท้อนถึงธรรมชาติของศาสนาที่มีความเปิดกว้างและปรับตัวได้สูง ซึ่งมีบทบาทสำคัญต่อการดำรงอยู่และความต่อเนื่องของศาสนาในบริบทที่หลากหลายตลอดประวัติศาสตร์

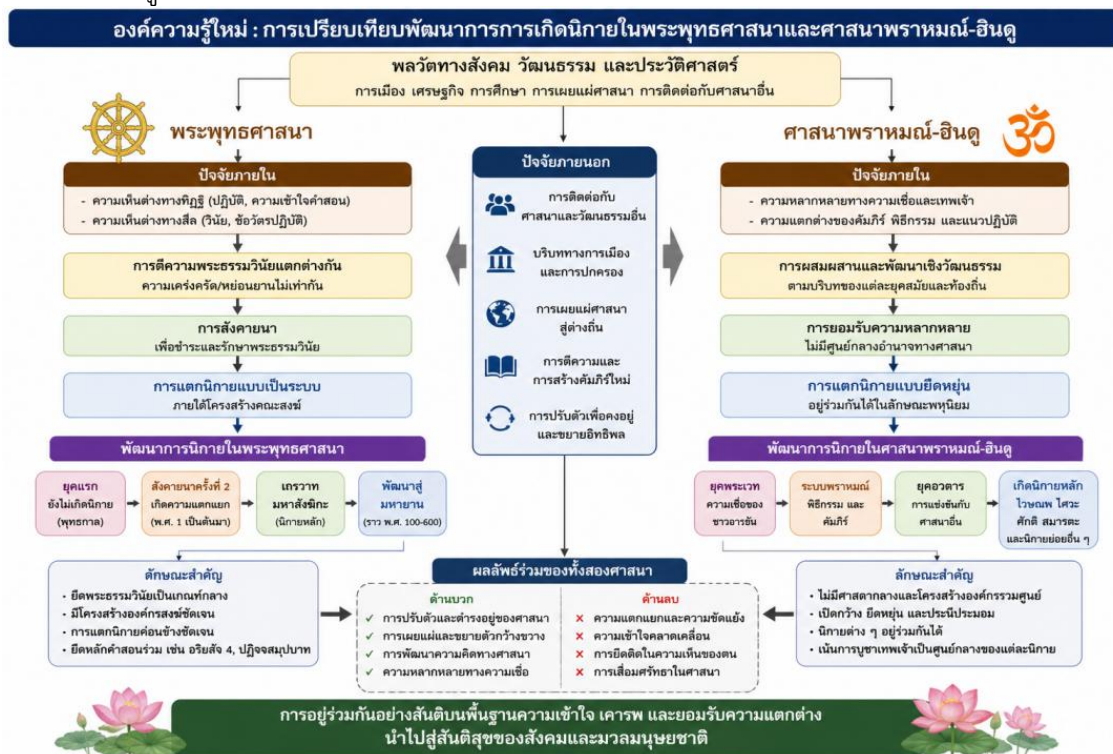
3. พัฒนาการการเกิดนิกายในทั้งสองศาสนามีทั้งลักษณะที่คล้ายคลึงกันและแตกต่างกัน ประการแรกในส่วนที่คล้ายคลึงกัน พบว่าทั้งพระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์-ฮินดูต่างเกิดการพัฒนานิกายจากความแตกต่างด้านความเชื่อ การตีความคำสอน และการปรับตัวให้สอดคล้องกับบริบททางสังคมและวัฒนธรรมที่เปลี่ยนแปลงไปในแต่ละยุคสมัย ความแตกต่างทางแนวคิดดังกล่าวส่งผลให้เกิดกลุ่มผู้ศรัทธาและแนวปฏิบัติที่หลากหลายภายในศาสนาเดียวกัน ผลการศึกษานี้สอดคล้องกับแนวคิดของ Gavin Flood (1996) ที่อธิบายว่าพัฒนาการของศาสนาเป็นกระบวนการที่สัมพันธ์กับบริบททางสังคมและวัฒนธรรม จึงก่อให้เกิดความหลากหลายทางความเชื่อและการปฏิบัติภายในศาสนา ประการที่สอง ในส่วนที่แตกต่างกัน พบว่า

พระพุทธานุภาพมีการแตกนิกายในลักษณะที่เป็นระบบและมีความชัดเจนมากกว่า เนื่องจากมีองค์กรสงฆ์และพระธรรมวินัยเป็นศูนย์กลางในการกำหนดมาตรฐานความเชื่อและการปฏิบัติ เมื่อเกิดความเห็นต่างในการตีความพระธรรมวินัยจึงนำไปสู่การแบ่งนิกายอย่างชัดเจน เช่น การแยกเป็นเถรวาทและมหาสังฆิกะ รวมทั้งการพัฒนาสู่นิกายมหายานในเวลาต่อมา ทั้งนี้สอดคล้องกับแนวคิดของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) (2553) ที่อธิบายว่าการแตกนิกายในพระพุทธานุภาพมีรากฐานมาจากความแตกต่างในการตีความพระธรรมวินัยภายใต้กรอบของสถาบันสงฆ์

ในทางตรงกันข้าม ศาสนาพราหมณ์-ฮินดูมีการพัฒนานิกายในลักษณะที่ยืดหยุ่นและเปิดกว้างกว่า เนื่องจากไม่มีองค์กรศาสนาหรือศาสนาเพียงองค์เดียวเป็นผู้กำหนดมาตรฐานความเชื่อ อีกทั้งยังมีคัมภีร์เทพเจ้า และพิธีกรรมที่หลากหลาย ส่งผลให้เกิดนิกายต่าง ๆ เช่น ไวษณพ ไศวะ ศักติ และสมารตะ ซึ่งสามารถดำรงอยู่ร่วมกันได้โดยไม่ต้องแบ่งแยกออกจากกันอย่างชัดเจน ผลการศึกษานี้สอดคล้องกับแนวคิดของ Julius J. Lipner (2009) ที่อธิบายว่าศาสนาฮินดูมีลักษณะ “พหุศูนย์กลาง” (Polycentric Tradition) ซึ่งเอื้อต่อการอยู่ร่วมกันของความเชื่อที่หลากหลาย ดังนั้น แม้ทั้งสองศาสนาจะมีสาเหตุของการเกิดนิกายจากความแตกต่างทางความคิดและการปรับตัวต่อบริบททางสังคมเหมือนกัน แต่มีรูปแบบการพัฒนาที่แตกต่างกันอย่างชัดเจน กล่าวคือ พระพุทธานุภาพเน้นความเป็นระบบและการรักษามาตรฐานคำสอนผ่านสถาบันสงฆ์ ส่วนศาสนาพราหมณ์-ฮินดูเน้นความหลากหลายและการยอมรับความแตกต่างภายในศาสนา ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ทั้งสองศาสนาสามารถดำรงอยู่และพัฒนาสืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน

องค์ความรู้ใหม่

จากการศึกษาเปรียบเทียบพัฒนาการการเกิดนิกายในพระพุทธานุภาพและศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ทำให้เกิดองค์ความรู้ใหม่ ดังภาพต่อไปนี้

ภาพที่ 1: เปรียบเทียบพัฒนาการการเกิดนิกายในพระพุทธานุภาพและศาสนาพราหมณ์-ฮินดู

จะเห็นได้ว่า ภาพดังกล่าวแสดงองค์ความรู้ใหม่ที่ได้จากการวิจัย โดยชี้ให้เห็นว่า การเกิดนิกายในพระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์-ฮินดูมีรากฐานจากพลวัตทางสังคม วัฒนธรรม และประวัติศาสตร์ร่วมกัน แต่มีลักษณะการพัฒนาแตกต่างกัน กล่าวคือ พระพุทธศาสนามีการแตกนิกายอย่างเป็นระบบภายใต้กรอบพระธรรมวินัย ขณะที่ศาสนาพราหมณ์-ฮินดูมีลักษณะพหุนิยมและยืดหยุ่นมากกว่า อย่างไรก็ตาม ทั้งสองศาสนาต่างมีผลลัพธ์ร่วมคือช่วยให้ศาสนาปรับตัวและขยายตัวได้ แต่ก็อาจก่อให้เกิดความแตกแยกหากขาดความเข้าใจและการเคารพซึ่งกันและกัน

สรุป

จากการศึกษา พบว่าพัฒนาการการเกิดนิกายในพระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์-ฮินดูเป็นผลจากการเปลี่ยนแปลงทางสังคม ประวัติศาสตร์ และความแตกต่างทางความเชื่อในแต่ละยุคสมัย พระพุทธศาสนาเกิดการแตกนิกายจากความเห็นต่างด้านพระธรรมวินัยและการปฏิบัติ จนนำไปสู่นิกายสำคัญ ได้แก่ เถรวาท มหาสังฆิกะ และมหายาน แม้จะแตกต่างกันในรายละเอียด แต่ยังคงยึดหลักคำสอนพื้นฐานร่วมกัน ส่วนศาสนาพราหมณ์-ฮินดูพัฒนาจากศาสนาพระเวทสู่ศาสนาฮินดู และก่อให้เกิดนิกายสำคัญ เช่น ไวษณพ ไชวะ ศักติ และสมารตะ อันสะท้อนความหลากหลายทางศาสนา เมื่อเปรียบเทียบกัน พบว่าทั้งสองศาสนามีสาเหตุการเกิดนิกายจากความแตกต่างทางความคิดและการปรับตัวต่อสังคม แต่พระพุทธศาสนามีการจัดระบบนิกายที่ชัดเจน ขณะที่ศาสนาพราหมณ์-ฮินดูมีความยืดหยุ่นและเปิดรับความหลากหลายมากกว่า ดังนั้น การเกิดนิกายนับเป็นกลไกสำคัญที่ช่วยให้ศาสนาดำรงอยู่และพัฒนาตามบริบทของสังคม แม้อาจก่อให้เกิดความแตกต่างภายในศาสนาก็ตาม

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะจากการวิจัย

หน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาพระพุทธศาสนา เช่น สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ สถาบันการศึกษาทางศาสนา และมหาวิทยาลัยสงฆ์ ควรส่งเสริมการศึกษาเกี่ยวกับพัฒนาการการเกิดนิกายในพระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์-ฮินดูอย่างเป็นระบบ เพื่อสร้างความเข้าใจที่ถูกต้องเกี่ยวกับบริบททางประวัติศาสตร์ ความเชื่อ และพัฒนาการทางความคิดของแต่ละนิกาย อันจะนำไปสู่การยอมรับความหลากหลายทางศาสนาและเสริมสร้างความเข้าใจอันดีระหว่าง ศาสนิกชนในสังคมพหุวัฒนธรรม

2. ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยครั้งต่อไป

เพื่อให้เกิดองค์ความรู้ที่กว้างขวางและลุ่มลึกยิ่งขึ้นเกี่ยวกับพัฒนาการของนิกายในพระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ผู้วิจัยเห็นควรมีการศึกษาวิจัยในประเด็นต่อไปนี้

2.1 ศึกษาเปรียบเทียบอิทธิพลของหลักคำสอนและแนวปฏิบัติของนิกายต่าง ๆ ที่มีต่อวิถีชีวิต ค่านิยม และการพัฒนาสังคมในบริบทปัจจุบัน

2.2 ศึกษาเปรียบเทียบพัฒนาการการเกิดนิกายในพระพุทธศาสนา ศาสนาพราหมณ์-ฮินดู และศาสนาอื่น ๆ เช่น ศาสนาคริสต์หรือศาสนาอิสลาม เพื่อให้เห็นปัจจัยทางประวัติศาสตร์ สังคม และวัฒนธรรมที่ส่งผลต่อการเกิดและการพัฒนาของนิกายในแต่ละศาสนาอย่างรอบด้าน

2.3 ศึกษาวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างการเกิดนิกายกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคม การเมือง และวัฒนธรรมในแต่ละยุคสมัย เพื่อสร้างองค์ความรู้ใหม่ด้านศาสนาเปรียบเทียบและประวัติศาสตร์ศาสนาให้มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

บรรณานุกรม

- ธนิต อยู่โพธิ์. (2511). *อุดมคติอันแตกต่างกันระหว่างพระพุทธศาสนาฝ่ายหินยานกับฝ่ายมหายาน*. กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัด 34.
- ประยงค์ แสนบุราณ. (2548). *พระพุทธศาสนามหายาน*. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2553). *กาลานุกรมพระพุทธศาสนาในอารยธรรมโลก*. กรุงเทพฯ: สหธรรมิก.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2554). *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์*. (พิมพ์ครั้งที่ 16). กรุงเทพฯ: สหธรรมิก.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- สุชีพ ปุญญานุภาพ. (2539). *พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน*. (พิมพ์ครั้งที่ 16). กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- Basham, A. L. (1989). *The wonder that was India*. Rupa & Co.
- Easwaran, E. (2007). *The Bhagavad Gita*. (2nd ed.). Nilgiri Press.
- Eggeling, J. (Trans.). (1900). *The Śatapatha Brāhmaṇa*. (Sacred Books of the East, Vols. 12, 26, 41, 43, 44). Oxford University Press.
- Flood, G. D. (1996). *An introduction to Hinduism*. Cambridge University Press.
- Griffith, R. T. H. (Trans.). (1896). *The hymns of the Rigveda*. E. J. Lazarus.
- Lipner, J. J. (2009). *Hindus: Their religious beliefs and practices*. (2nd ed.). Routledge.
- Lundskow, G. (2008). *The sociology of religion: A substantive and transdisciplinary approach*. SAGE.
- Nelson, L. (2007). *Introductory dictionary of theology and religious studies*. Liturgical Press.
- Radhakrishnan, S. (1996). *The principal Upanishads*. HarperCollins.
- Whitney, W. D. (Trans.). (1905). *Atharva-Veda Samhita* (Vols. 1–2). Harvard University Press.